

Смислові коди традиційної культури

4.2. Культурний код смерті. «Невижитий вік». Братські могили

Невідворотність смерті зумовлює походження інших, споріднених за семантикою обрядів. Наприклад, при особливо небезпечних захворюваннях розігрували містерію смерті, де одужання тяжкохворого ототожнювалося з його воскресінням. Для цього недужого одягали, як на смерть, у чистий одяг (імітація поховального). З церкви приходили чотири братчики, чотири сестриці, священник, дяк і староста, які приносили із собою братські свічки. Недужого садили на стілець (протиставлення горизонтальному розташуванню покійника), попередньо застеливши його білою хусткою (саваном?). Братчики запалювали великі свічки і клали на столі «чисту білу пшеницю» (ймовірно, аналог до колива), куди ставили дев'ять невеликих свічок (аналогія з поминальним обідом). Священник правив службу і світив одну свічку, потім мирував хворому дев'ять раз груди, чоло і руки¹. Після чого гасив одну свічку і запалював іншу. Обряд повторювався дев'ять разів. Після завершення церемонії, його учасники пригощались, як на поминках: «Як буде жити, то скоро одужає, і навпаки» [28., с. 17].

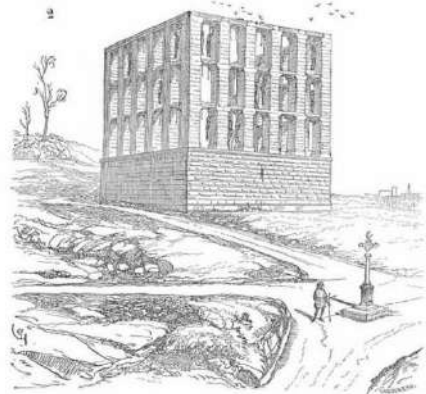
Архаїчні вірування були схожі на релігійні погляди інших індоєвропейських народів. Зокрема смерть уявлялася як подорож душі на «той» світ. Міфічними вказівниками слугують чарівні речі, отримані на кордоні з «тим» світом, який охороняє міфічний персонаж, рудименти якого залишилися в образі Баби Яги. Чарівними предметами є казкові клубок та чарівні помічники – тотеми, або інші, що прийшли з інших культур – літаючий килим, чарівне люстерко, чарівний меч.

У народній культурі існували запобіжні заходи для поховань тих, хто помер неприродною смертю (*suīcīdium*), а також «нечистих» мерців і «нехристів»: убивць, клятвопорушників тощо. Етнографічні матеріали свідчать, що таких мерців ховали край дороги або на перехрестях. У міфології дорога є нечистою територією, тому заборонялося підбирати загублені речі й наступати на розливу воду. Відповідні заборони викликані страхом підхопити інфекційне захворювання, насамперед чуму. Натомість перехрестя є місцем перетину двох доріг, що значно посилює можливу небезпеку. Крім цього, перехрестя втілює ідею вибору. У казках тут розміщено камінь, на якому прописано подальшу долю головного героя, або «проклята корчма», де панує нечиста сила. У зв'язку з цим на перехрестях ставили захисні знаки – стовпи, хрести і каплиці (мал. 17). Відомі історичні факти, коли на перехрестях страчували злочинців (мал. 18).

¹ Потрійне «мирування» чола / голови, грудей / серця і рук зіставляється з давніми уявленнями про існування потрібної тілесної душі [29].

Мал. 17. Перехрестя. Ілюстрація з відкритих джерел.

Мал. 18. Шибениця Монфоконат на перехресті під Парижем. Словник французької архітектури з XI по XVI століття (1856 р.) Ежена Віолле-ле-Дюка

Смерть як жертва. У часи СРСР набуває поширення новий тип поховань, які, на відміну від традиційних, є безособовими і масовими. Очевидно, що такі поховання є наслідком масових убивств не лише «чужих» іновірців, як у середньовіччі, але й своїх adeptів. Фактично смерть стала ідеологією держави, померти за Батьківщину вважалося священною місією, що спостерігається як норма у сучасній Російській Федерації, яка підмінила відому біблійну заповідь ². Невипадково братські могили радянського періоду нагадують давні святилища, які виникали на місці поховальних тризн, де могли приноситься людські жертвоприношення (мал. 19-22).

Мал. 19. Болдина гора. м. Чернігів. Фото з відкритих джерел.

Мал. 20. Курган Гайманова могила. Скіфське поховання. с. Балки Василівського району Запорізької області. Реконструкція [30].

Мал. 21. Пам'ятник воїнам-афганцям. м. Черкаси. Фото з відкритих джерел.

Мал. 22 Хортицькі кромлехи [31].

² «Більшої любові ніхто не має за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх (Івана, 15: 13).

В СРСР практикували інші архаїчні обряди, зокрема знищення «чужих» могил, а поховані ніби позбавлялися останнього права бути похованими. Мова йде про дореволюційні поховання і могили німецьких солдатів II Світової війни (мал. 23-24). У такий спосіб відбувалося тотальне «стирання» інформації про минуле і нав'язування зручної для влади пам'яті. Приклади відомі з історії про героїв Радянського Союзу, піонерів, партизанів тощо (повернення в глибоку архаїку, коли смерть від голоду, хвороб і війн сприймалася як майже норма). Аналогічні «методи» практикували органи радянської влади із старими кладовищами, зокрема тих територій, які було забудовано або затоплено під час створення численних водосховищ (мал. 25-26).

	
Мал. 23. Німецький цвинтар. Черкаси. Фото приблизно 1944 р. [32].	Мал. 24. «Озеленення» Першотравневого парку [33].
	
Мал. 25. Затоплені кладовища. Калюс. Дністер [34]/	Мал. 26. Затоплена церква. с. Циблі, Канівський район, Черкаська область. Фото з відкритих джерел.

Висновки. У міфології людське буття має чіткі параметри і розглядається як невід'ємна частина історії роду «до сьомого коліна», на що указують численні аналогії з історією, філософією і мистецтвом. За допомогою звичайних математичних операцій стає можливим прорахувати час життя наших пращурів і виявити можливі причини незрозумілих процесів, які відбуваються у нашому житті, а також краще зрозуміти сенс міфів, легенд і переказів.

Важливими є також прогнозувальні функції міфу, відповідно до якого життя людини «прописане» від народження до смерті. Ключовими моментами сюжету є часові точки, які знаменують перехідні моменти, а саме: народження, хрещення, одруження і смерть. Головним критерієм, який визначає легітимність переходів є обряд, який прописує послідовність дій, регламентованих міфом, що вказує на їхню стереотипність. У цьому контексті актуальними видаються різноманітні просторові і часові локуси із символікою лімінальності, як от: поріг, перехрестя, вікно, гребінь, криниця, журавель тощо.

2. Приступенко Т. О. Культурний код: поняття та тенденції сьогодення. SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». № 99. С. 404-409.
3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
4. Вербер Бернар Імперія ангелів / Пер. з франц Зої Борисюк. Львів. Видавництво «Terra Incognita. 2024. 344 с. URL : <https://uabooks.co.ua/ebook/imperiya-angeliv/> (дата доступу 04.11.2025).
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
6. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. 416 с., илл.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 541-543. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury (дата доступу 04.11.2025).
8. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 222. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата доступу 04.11.2025).
9. Валенцова М. М. Узел в традиционной культуре славян. *Славяноведение*. 2011. № 6. С. 53-59. URL : https://www.academia.edu/8909654/%D0%A3%D0%B7%D0%B5%D0%BB_%D0%B2_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD (дата доступу 04.11.2025).
10. У Китаї жінка три години біла струмом нареченого, щоб він відчув біль, схожий на пологи. URL : https://bukvy.org/u-kytai-zhinka-try-godyny-byla... (дата доступу 06.11.2025).
11. James Mellart. Çatal Hüyük: A Neolithic Town of Anatolia. New York : McGraw-Hill Book Company, 1967. URL : <https://www.scribd.com/document/781191016/james-mellaart-Catal-huyuk-a-neolithic-town-in-anatolia-1967-mcgraw-hill-compressed> (дата доступу 06.11.2025).
12. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Вид. 2-е, випр. й допов. Київ : Орфей, 2002. 456 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/100_naividomishykh_obraziv_ukrainskoi_mifolohii/ (дата доступу 06.11.2025).
13. Трубачев О. Этимология. Принципы реконструкции и методика исслед. М. : «Наука» 1965, 394 с. URL : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%AD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.html?id=62QJ0AEACAAJ&redir_esc=y (дата доступу 06.11.2025).
14. Потеряти. *Словарь української мови* : в 4 т. / за ред. Бориса Грінченка. Київ : Кієвская старина, 1907-1909. URL : <https://hrinchenko.com/> (дата доступу 07.11.2025).
15. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4. Н-П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 656 с.
16. Дара Корній. Потерча. *Чарівні істоти українського міфу. Духи природи*. Харків : Віват, 2024. С. 98-102. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kornii_Dara/Charivni_istoty_ukrainskoho_mifu/ (дата доступу 07.11.2025).
17. Темченко А. І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь «від уроків»). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 38-44.

18. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь. 1992. С. 32-95.
19. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
20. Темченко А. Семантика тілесного низу в міфологічних уявленнях українців. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Випуск 5. Міфи і символіка в етнокультурі українців* / 36. наук. праць: посібник для викладачів, вчителів, студентів й учнів вузів і шкіл. Відповід. ред. П.М. Чернега. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 82-90.
21. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1998. 404 с.
22. Курочкін О. В. Архаїчний весільний танець-гра «журавель» («бусел»). *Наукові записки*. Том 20-21. Теорія та історія культури. С. 71-75. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4717c577-6222-409b-8ede-fbb7fae8af7b/content> (дата доступу 08.11.2025).
23. Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. *Україна*. 1930. Книга 1. С. 89-129.
24. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.
25. Українські сороміцькі пісні / Упоряд., передм., прим. М. М. Красікова. URL : <https://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96/> (дата доступу 08.11.2025).
26. Темченко А. Міфопоетична і міфоеротична семантика казки «Лисичка і Журавель». *Народознавчі зошити*. 2025. № 2 (182). С. 466-481.
27. Праці митрополита Іларіона (Огієнка). Вдача й суспільне життя наших предків. URL : <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohiiienka/54-book54/211-title470> (дата доступу 08.11.2025).
28. Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928-1931 рр. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1-5. 425. 66 арк.
29. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с. URL : https://imwerden.de/pdf/popovich_mirovozzrenie_drevnikh_slavyan_1985_text.pdf (дата доступу 22.11.2025).
30. Найвідоміші скіфські кургани України. Культурно-історичний портал «Спадщина предків». URL : <https://spadok.org.ua/skify/skifski-kurgany-piramidy-stepu> (дата доступу 22.11.2025).
31. Святилище-обсерваторія. URL : <https://www.hortica.zp.ua/ru/guide/north/85-sv3> (дата доступу 23.11.2025).
32. У Черкасах шукають спогади про невідомий німецький цвинтар. URL : <https://www.vikka.ua/novini/u-cherkasax-shukayut-spogadi-pro-nevidomij-nimeckij-cvintar/> (дата доступу 22.11.2025).
33. Таємниці старих кладовищ Черкас. URL : <https://procherk.info/tabloid/99-cherkassy-news/47252-taemnitzi-starih-kladovisch-cherkas> (дата доступу 23.11.2025).
34. Хрести старовинного кладовища омивають води Дністра. URL : https://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/23761-khresty-starovynnoho-kladovyshcha-omyv#google_vignette (дата доступу 23.11.2025).